

فصل دوم

ظهور اسلام، حرکتی تازه در تاریخ بشر

اسلام در مکه

درس
۳

منطق و فلسفه طراحی درس

ظهور اسلام در مکه، رویدادی مهم و سرنوشت‌ساز در تاریخ به‌شمار می‌رود و بر اوضاع شبه‌جزیره عربستان، ایران و سایر نقاط جهان تأثیری اساسی گذاشت. دانش‌آموزان برای شناخت تاریخ صدر اسلام و تحلیل تحولات ناشی از بعثت پیامبر اسلام، نیازمند ارزیابی وضعیت اجتماعی، سیاسی، فکری و فرهنگی شبه‌جزیره عربستان در هنگام ظهور اسلام و نیز بررسی اقدامات و مجاهدت‌هایی هستند که رسول خدا و پیروانش برای نشر دعوت اسلامی طی سیزده سال نخست بعثت انجام دادند.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

دانش‌آموزان با استفاده از شواهد و مدارک برگرفته از قرآن و سایر منابع و پژوهش‌های تاریخی، وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شبه‌جزیره عربستان در آستانه بعثت پیامبر، آثار و نتایج تلاش‌های رسول خدا و پیروانش برای دعوت به اسلام و عکس‌العمل دشمنان آنان را در مکه بررسی و تحلیل می‌کنند و یک گزارش علمی ارائه می‌دهند.

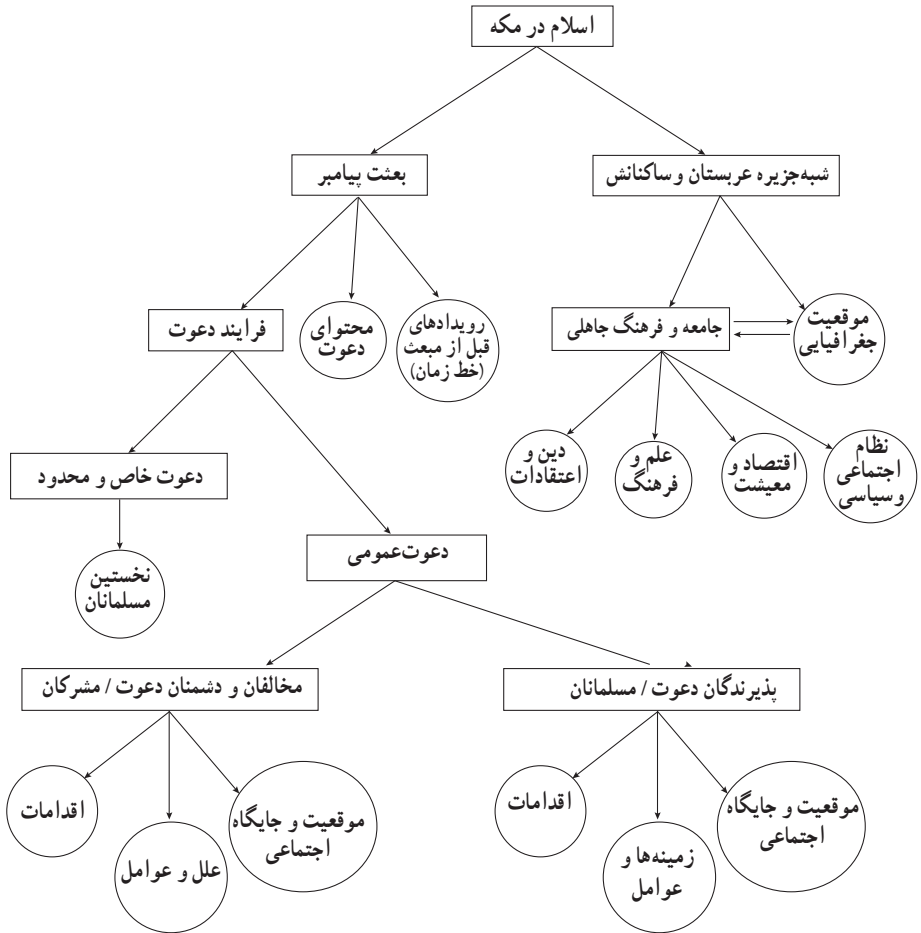
■ هدف‌های جزئی

– شناسایی ویژگی‌های جامعه جاهلی و توصیف و تحلیل مفهوم جاهلیت

- درک و تحلیل معنا و پیام نخستین آیات نازل شده بر پیامبر در غار حراء
- شناسایی مراحل و روند دعوت به اسلام
- ارزیابی موقعیت اجتماعی نخستین گروه‌های گرونده به اسلام و عوامل مؤثر بر اسلام آوردن آنان
- تجزیه و تحلیل علل و عوامل مخالفت و دشمنی سران قریش (مشرکان) با اسلام در مکه
- ارزیابی و تحلیل مهم‌ترین اقدامات خصمانه مشرکان مکه علیه اسلام و واکنش پیامبر و مسلمانان در برابر آنان

■ انتظارات عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با بررسی شواهد و مدارک :
 - تأثیر موقعیت جغرافیایی و شرایط اقلیمی شبه‌جزیره عربستان را بر وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن شبه‌جزیره در آستانه ظهور اسلام بیان کنند.
 - با تحلیل وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ساکنان شبه‌جزیره عربستان هنگام بعثت پیامبر اسلام، مفهوم جاهلیت را فهم و ویژگی‌های آن را شناسایی کنند.
 - با بررسی شواهد و مدارک و بهره‌گیری از نقشه تاریخی، وضعیت علمی، فرهنگی و اعتقادی ساکنان عربستان را در آستانه ظهور اسلام ارزیابی کنند.
 - فرازهای مهم زندگانی پیامبر از ولادت تا بعثت را براساس نمودار خط زمان توصیف کنند.
 - با بهره‌گیری از آیات قرآن کریم و دیگر شواهد و مدارک تاریخی، زمینه، علل، آثار و پیامدهای واکنش‌های متفاوت افراد و گروه‌های مختلف را در برابر دعوت پیامبر به اسلام در مکه، تشریح و تحلیل کنند.
 - با بهره‌گیری از شواهد و مدارک تاریخی، اقدامات پیامبر و مسلمانان را در برابر مخالفت‌ها و دشمنی‌های مشرکان تشریح کنند.
 - با استفاده از منابع و مطالبی که دبیر در اختیار آنان قرار می‌دهد، درباره نقش حضرت خدیجه ع.ا.س. در جریان دعوت به اسلام کاوش کنند.

فعالیت ۱

■ **منطق و هدف:** منظور از طراحی آموزشی این فعالیت، آماده کردن دانش‌آموزان برای شروع تدریس درسی است که موضوع آن به بعثت حضرت محمد ﷺ، و ظهور اسلام در شهر مکه اختصاص دارد. این فعالیت از طریق جلب توجه فراگیران به شرایط فکری، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی حاکم بر شبه‌جزیره عربستان در آستانه بعثت، آنان را کمک می‌کند که در فرایند یاددهی - یادگیری درس به‌طور مؤثر و مفیدی مشارکت کنند.

■ **روش اجرا:** یقیناً دانش‌آموزان درباره موضوع این فعالیت یعنی عصر جاهلیت و ویژگی‌های آن، پیش از این مطالبی را خوانده و یا شنیده‌اند؛ بنابراین، پس از معرفی مختصر موضوع درس سوم کتاب و اشاره به ظهور اسلام در عصر جاهلیت، از آنان بخواهید که براساس پیش‌دانسته‌های خود، مشخصه‌های آن عصر را فهرست کنند.

به منظور جلوگیری از کج‌فهمی مفهوم جاهلیت، شاید بیان این نکته ضروری باشد که جاهلیت، اصطلاحی قرآنی و حدیثی ناظر به ویژگی‌های اعتقادی و اخلاقی مردمان شبه‌جزیره عربستان در دوران پیش از اسلام است. معنا و مفهوم این اصطلاح محدود و منحصر به جهل و فقدان علم نمی‌شود و این اصطلاح صرفاً از این رو به ساکنان آن شبه‌جزیره اطلاق نشده که دانش کمی داشتند و تعداد باسوادانشان انگشت‌شمار بود. در واقع جاهلیت بیشتر در اینجا در مقابل حلم به معنا و مفهوم خویش‌داری و رواداری در برابر خشم و غضب، به کار رفته است.

فعالیت ۲

■ **منطق و هدف:** آیات قرآن کریم، از جمله شواهد و مدارک متقن و معتبر در شناخت و تحلیل رویدادهای دوران رسالت رسول خدا به شمار می‌روند. در این درس، به منظور درک و تحلیل زوایایی از تاریخ صدر اسلام به تعدادی از آیات این کتاب آسمانی استناد شده و فرصتی برای تأمل و تفکر فراگیران فراهم آمده است.

■ **روش اجرا:** ترجمه آیه ۶۱ سوره عنکبوت و آیه ۳ سوره زمر را در اختیار دانش آموزان قرار دهید و از آنان بخواهید با تأمل در آیه‌های مذکور و با همفکری به پرسش‌های طرح شده در این فعالیت پاسخ دهند.

آیه ۶۱ سوره عنکبوت و ترجمه آن: «وَلَمَّا سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ». «و هر گاه از آنان بپرسی: چه کسی آسمان‌ها و زمین را آفریده، و خورشید و ماه را مسخر کرده است؟ می‌گویند: الله! پس با این حال چگونه آنان را (از عبادت خدا) منحرف می‌سازند؟!».

آیه ۳ سوره زمر و ترجمه آن: «أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِيمَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَذِبٌ كَفَّارٌ». «آگاه باشید که دین خالص از آن خداست، و آنها که غیر خدا را اولیای خود قرار دادند، [دلیلشان این بود که] اینها را نمی‌پرستیم مگر برای اینکه ما را به خداوند نزدیک کنند. خداوند روز قیامت میان آنان در آنچه اختلاف داشتند داوری می‌کند؛ خداوند آن کس را که دروغگو و کفران‌کننده است هرگز هدایت نمی‌کند».

آیه ۶۱ سوره عنکبوت بیانگر این نکته است که مشرکان به الله باور داشته‌اند و او را آفریننده آسمان و زمین و مسخرکننده ماه و خورشید می‌شمرده‌اند.

آیه ۳ سوره زمر نیز مبین این مطلب است که مشرکان برای توجیه تقدیس و عبادت بت‌ها، می‌گفتند که ما این بت‌ها را به این دلیل می‌پرستیم که آنها ما را به خداوند (الله) نزدیک سازند. در واقع بت‌ها را واسطه بین خود و الله قرار می‌دادند.

فعالیت ۳

منطق و هدف: مقصود از طراحی این فعالیت، توصیف و تبیین وضعیت و پاره‌ای از خصوصیات و خلقیات اعراب در دوران پیش از بعثت پیامبر گرامی اسلام، از طریق استناد به یکی از منابع معتبر تاریخ صدر اسلام یعنی کتاب نهج البلاغه است. بدین منظور بخشی از خطبه ۲۶ این کتاب شریف به عنوان شواهد و مدارک تاریخی ارائه شده است.

فعالیت ۴

■ **منطق و هدف:** این فعالیت هم بدین دلیل طراحی شده است تا دانش آموزان با استفاده از کلام الله مجید، درباره موضوعی کلیدی و خطیر همچون هدف از بعثت پیامبر اسلام و وسیله و ابزار دعوت آن حضرت تأمل و تفکر کنند.

■ **شیوه اجرا:** دانش‌آموزان را تشویق کنید ترجمهٔ سورهٔ علق را که نزول آن به منزلهٔ آغاز رسالت و پیامبری حضرت محمد ﷺ بود، با تأمل بخوانند و به پرسش‌های این فعالیت پاسخ دهند. پیشنهاد می‌شود به منظور تعمیق و تثبیت یادگیری، آیات دیگری از قرآن مجید، مانند نخستین آیهٔ سورهٔ قلم (ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ - نون، سوگند به قلم و آنچه می‌نویسند.) را به دانش‌آموزان عرضه کنید.

انتظار می‌رود که یادگیرندگان با تأمل در آیه‌های ذکر شده به این دریافت و درک برسند که هدف و مقصد دعوت الهی رشد و کمال انسان از طریق علم و آموزش است و به همین دلیل قلم که ابزار دانش و وسیلهٔ آگاهی‌بخشی است، این چنین در کلام خداوند ارزش و اهمیت یافته تا بدان‌جا که به آن سوگند خورده است.

فعالیت ۵

■ **منطق و هدف:** برنامهٔ درسی تاریخ فقط به این مسئله بسنده نمی‌کند که شواهد و مدارک متخذ از منابع تاریخی را در معرض ارزیابی و تحلیل فراگیران قرار دهد، بلکه در پی آن است که نظر و دیدگاه‌های صاحب‌نظران و پژوهشگران را در موضوع‌ها و مسائل مهم تاریخی به آنان عرضه بدارد و موقعیت‌هایی برای اظهار نظر و نقد فراهم آورد. واکنش قشرها و گروه‌های مختلف اجتماعی به ویژه در شهر مکه در برابر دعوت حضرت محمد ﷺ به پذیرش اسلام، از جمله مسائل مهم تاریخ صدر اسلام محسوب می‌شود. در این فعالیت دیدگاه و تحلیل عباس زریاب خوبی دربارهٔ دلیل گرایش جوانان متعلق به خاندان اشرافی قریش و گروه مستضعفان مکه به قبول دعوت رسول خدا و چرایی سرسختی و مخالفت میان‌سالان و کهن‌سالان قریش در برابر آن حضرت، ارائه شده تا فرصتی برای تأمل و تفکر دانش‌آموزان و قضاوت و اظهار نظر مستدل و منطقی آنان در خصوص چنین موضوع اجتماعی مهمی فراهم آورد.

فعالیت ۶

■ **هدف و روش اجرا:** مجدداً به قرآن کریم برای فهم بهتر رویدادهای تاریخ صدر اسلام استناد شده است. دانش‌آموزان را کمک و راهنمایی کنید که به سورهٔ مسد (یکصد و یازدهمین سورهٔ قرآن) رجوع کنند و ترجمهٔ آن را بخوانند.

امت و حکومت نبوی در مدینه

درس
۴

منطق و فلسفه طراحی درس

هجرت پیامبر گرامی اسلام از مکه به مدینه و دوران ده ساله پایانی رسالت آن حضرت در این شهر، رویداد و دوره‌ای مهم در تاریخ صدر اسلام به شمار می‌رود. این امر زمینه‌ساز بسیاری از تحولات بعدی تاریخ اسلام شد؛ زیرا با مهاجرت رسول خدا و پیروانش به مدینه، شرایط برای تأسیس امت و حکومت اسلامی تحت هدایت و مدیریت آن حضرت و گسترش دعوت اسلامی در سرتاسر شبه‌جزیره عربستان و فراسوی آن فراهم آمد؛ بنابراین، مطالعه رویدادها و تحولات این مقطع از تاریخ صدر اسلام، فرصت‌هایی ایجاد می‌کند که دانش‌آموزان علاوه بر شناخت سیره و مدیریت سیاسی، نظامی و اقتصادی رسول خدا، الگوها و معیارهای تنظیم‌کننده مناسبات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در امت و حکومت اسلامی تحت هدایت ایشان را تحلیل و از آن در زندگی شخصی و اجتماعی خود استفاده کنند.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

دانش‌آموزان با بهره‌گیری از شواهد و مدارک تاریخی، هجرت پیامبر و مسلمانان از مکه به مدینه، تأسیس امت و حکومت اسلامی و گسترش و عملکرد آن را بررسی و تحلیل خواهند کرد و دربارهٔ غزوات رسول خدا تحقیق و گزارشی تهیه می‌کنند.

■ هدف‌های جزئی

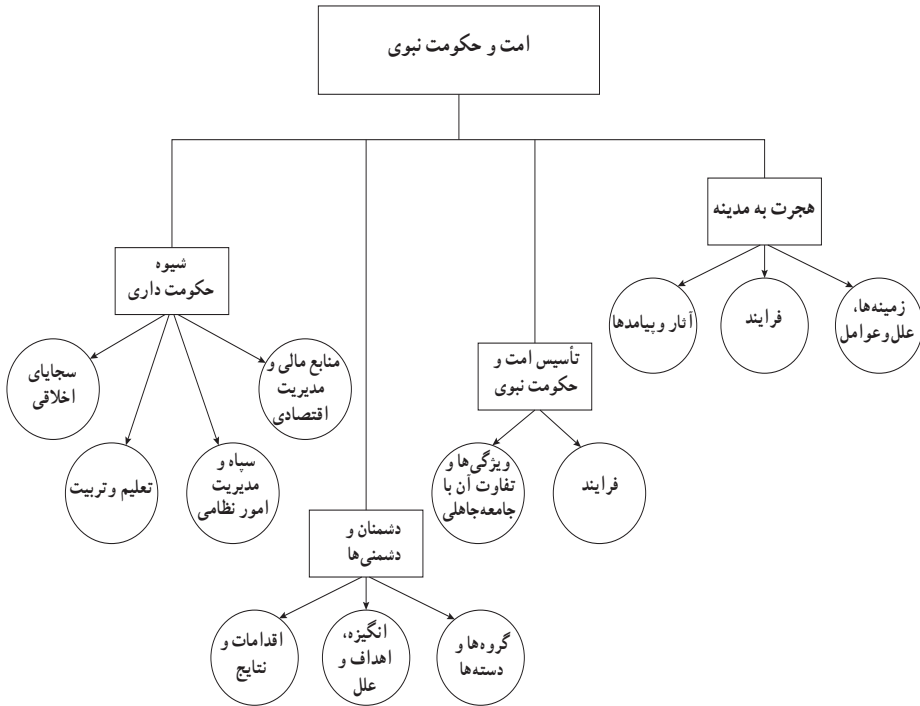
— شناسایی و بررسی زمینه‌ها، علل، آثار و پیامدهای سیاسی، اجتماعی و دینی هجرت

- توصیف و تحلیل روند تأسیس امت و حکومت نبوی و مقایسه ویژگی‌های آن با جامعه جاهلی
- تجزیه و تحلیل دلایل و نتایج مخالفت و دشمنی‌ها با امت و حکومت نبوی
- ارزیابی روند گسترش و تحول امت و حکومت پیامبر
- شناسایی ویژگی‌های شاخص شیوه حکومت‌داری پیامبر در ابعاد سیاسی - نظامی، اقتصادی و مالی،
- تعلیم و تربیت
- گردآوری و تحلیل اطلاعات درباره علل، آثار و نتایج غزوات مهم پیامبر اسلام

■ انتظارات عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با بهره‌گیری از شواهد و مدارک :
 - وضعیت اجتماعی، اقتصادی و اعتقادی یثرب را در آستانه هجرت پیامبر و مسلمانان به آن شهر بیان کنند.
 - زمینه‌ها و عوامل استقبال مردم یثرب از دعوت پیامبر به اسلام را استنباط و تحلیل کنند.
 - روند شکل‌گیری امت و حکومت اسلامی را در مدینه توضیح دهند.
 - روابط اجتماعی حاکم بر امت اسلامی و تفاوت‌های شاخص آن را با جامعه عصر جاهلیت شرح دهند.
 - انگیزه، علل، آثار و نتایج مخالفت‌ها و دشمنی‌ها با امت و حکومت نوپای اسلامی را در مدینه شناسایی و تحلیل کنند.
 - پیامدهای صلح حدیبیه و فتح مکه را بر گسترش دعوت اسلامی و دامنه نفوذ حکومت پیامبر در درون و بیرون از شبه‌جزیره عربستان توضیح دهند.
 - اصول، ویژگی‌ها و عملکرد حکومت اسلامی تحت ریاست پیامبر را در ابعاد سیاسی، نظامی و اقتصادی، استنباط و تحلیل کنند.
 - سیره و سنن (سجایای اخلاقی و ویژگی‌های سبک زندگی) پیامبر اکرم ﷺ را فهرست کنند.
 - با استفاده از منابعی که دبیر معرفی می‌کند، درباره علل، آثار و نتایج یکی از غزوه‌های دوران پیامبر اسلام، تحقیق و اطلاعاتی را جمع‌آوری و گزارشی تهیه کنند.
 - رویدادهای مهم تاریخ اسلام از بعثت تا رحلت پیامبر را استخراج کنند و روی نمودار خط زمان نمایش دهند.

شبکه مفهومی

مرور فعالیت‌ها

فعالیت ۱

■ **منطق و هدف:** این فعالیت ناظر بر موضوع تقویم هجری قمری و مبدأ آن یعنی هجرت حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم از مکه به مدینه است. رویدادها و تحولات دوره تاریخ اسلام و ایران اسلامی بر مبنای تقویم هجری قمری تنظیم و ارائه شده‌اند؛ بنابراین اجرای این فعالیت توجه فراگیران را به دو موضوع هجرت و گاه‌شماری هجری قمری جلب می‌کند.

فعالیت ۲

■ **منطق و هدف:** یکی از پرسش‌های کلیدی و جذاب درخصوص رویدادهای تاریخ صدر اسلام این است که چرا رسول خدا شهر یثرب (مدینه) را به عنوان مقصد هجرت برگزید؟ و یثرب به لحاظ اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی چه ویژگی‌های متفاوتی نسبت به مکه داشت که دعوت اسلامی در آنجا مورد استقبال و پذیرش قرار گرفت؟ فعالیت ۲، ناظر بر همین پرسش‌های اساسی است و هدف آموزشی مهمی را مد نظر دارد.

■ **شیوه اجرا:** انجام دقیق و صحیح این فعالیت مستلزم آن است که دانش‌آموزان درک مفهومی مناسب و عمیقی از مباحث درس سوم و مطالب دو صفحه نخست درس چهارم کتاب درسی داشته باشند. مجدداً یادآوری می‌شود که هدف اصلی از انتخاب و ساماندهی محتوای آموزشی، خواندن و به خاطر سپردن سطر سطر آن نیست، بلکه مقصود اساسی تقویت قوه استنباط، شناخت و تحلیل فراگیران و درگیر کردن ذهن آنان در علل، عوامل، آثار، نتایج و پیامد رویدادهای تاریخی است که از رهگذر آن موقعیتی برای تفکر و تأمل مخاطبان شکل گیرد و در نهایت بصیرتی در نگرش و بینش آنان به وجود آید.

علاوه بر فهم دقیق متن درس، دانش‌آموزان برای پاسخ دادن به پرسش‌های فعالیت مذکور، لازم است که نقشه‌های تاریخی مکه و مدینه مندرج در صفحه‌های ۲۶ و ۳۱ کتاب را مقایسه و تحلیل کنند. نقشه‌های تاریخی بخشی از شواهد و مدارک تاریخی محسوب می‌شوند و ابزاری سودمند برای آموزش درس تاریخ هستند. انتظار می‌رود فراگیران با مقایسه این دو نقشه، پاره‌ای از تفاوت‌های اجتماعی و سیاسی دو شهر مکه و یثرب در عصر بعثت پیامبر گرامی اسلام را از آن استنباط کنند. به عنوان مثال بافت جغرافیایی متراکم و فشرده مکه، موجب انسجام و اتحاد بیشتر قبایل و طوایف ساکن و شکل‌گیری اشرافیت قدرتمندی در این شهر شده بود. به عبارتی دیگر سران قریش از این هماهنگی و انسجام اجتماعی در جهت تقویت نفوذ و قدرت سیاسی خود استفاده می‌کردند و در برابر دعوت اسلامی سرسختی و لجاجت نشان می‌دادند. برخلاف مکه، نقشه مدینه نشان می‌دهد که این شهر بافت جغرافیایی متراکم و فشرده‌ای نداشته و از محله‌های مسکونی پراکنده‌ای تشکیل می‌شده که نخلستان‌ها و کشتزارها میان آنها فاصله انداخته بود و در هر یک از آنها اعضای یک یا چند قبیله یا طایفه حضور داشتند. در واقع پراکندگی اجتماعی و اختلاف‌های طایفه‌ای و قبیله‌ای یثرب، مانع شکل‌گیری اشرافیت صاحب نفوذ و قدرت سیاسی تعیین‌کننده در آنجا شده بود.

فعالیت ۳

■ **منطق و هدف:** نمودار خط زمان ابزاری بسیار سودمند و مؤثر برای آموزش و یادگیری درس تاریخ است. همکاران ارجمند استحضار دارید که رویکرد و هدف‌های آموزشی برنامه‌داری تاریخی، به جای حفظ و به خاطر سپردن جزئیات اطلاعات و داده‌ها (فاکت‌ها)، بر شناخت و تحلیل رویدادهای تاریخی توجه و تأکید دارد، اما توجه داشته باشید که آموزش و یادگیری درس تاریخ، بی‌اتکا و اعتنا بر اطلاعات و داده‌های تاریخی ممکن نیست؛ چرا که همین داده‌های تاریخی هستند که علم تاریخ را شکل می‌دهند و رویدادها را معنادار می‌سازند؛ بنابراین، اطلاعات و داده‌ها در فرایند آموزش درس تاریخ ابزاری لازم برای شناخت و تحلیل تاریخی محسوب می‌شوند، اما نباید آنها را هدف تلقی کرد و بر انباشت ذهنی صرف متمرکز شد. نمودار خط زمان، ابزاری مناسب برای نمایش دادن و خواندن اطلاعات تاریخی محسوب می‌شود و طراحی آن تأثیری بسزا در یاددهی - یادگیری درس تاریخ دارد. خیلی از دانش‌آموزان به طراحی و رسم نمودار به ویژه از طریق کامپیوتر علاقه دارند و بسیار مناسب است که از این فرصت برای یادگیری درس تاریخ بهره برد. طراحی نمودارهای خط زمان، علاوه بر آنکه موجب آشنایی فراگیران با اطلاعات تاریخی می‌شود، نگرانی و دغدغه‌ی اساسی آنان در خصوص به خاطر سپردن جزئیات اطلاعات تاریخی در آزمون‌های کتبی و پایانی را نیز کاهش می‌دهد.

■ **روش اجرا:** از دانش‌آموزان بخواهید جدول رویدادهای مهم دوره‌ی زندگانی رسول خدا در مدینه را که ذیل فعالیت ۳ کتاب درسی درج شده است، در منزل روی نمودار خط زمان طراحی کنند. برای انجام بهتر این فعالیت، نمونه‌هایی از نمودارهای خط زمان مندرج در کتاب درسی یا خارج از آن را به آنان نشان دهید و آنان را تشویق کنید که در طراحی شکل نمودار، ابتکار و خلاقیت نشان دهند.

فعالیت ۴، ۶ و ۷

■ **منطق و هدف:** مفاد پیمان‌نامه‌ها و عهدنامه‌ها، ارزش و اهمیتی فراوان در شناخت و تحلیل رویدادها و تحولات تاریخی دارند و از جمله شواهد و مدارک سودمند به حساب می‌آیند. در تاریخ صدر اسلام، چندین پیمان‌نامه مهم و تأثیرگذار وجود دارد؛ از آن جمله‌اند: پیمان‌های عقبه اول و دوم که زمینه‌ساز هجرت رسول خدا و پیروانش از مکه به مدینه شدند؛ پیمان‌نامه عمومی مدینه که شرایط را برای تأسیس امت

و حکومت اسلامی به رهبری پیامبر اکرم در آن شهر فراهم آورد؛ و پیمان صلح حدیبیه در سال ششم هجرت که باعث تحکیم و گسترش دعوت اسلامی در شبه‌جزیره عربستان شد. بررسی و ارزیابی مفاد این پیمان‌ها، اهمیت زیادی برای شناخت و تحلیل رویدادهای تاریخ صدر اسلام دارد.

■ شیوه اجرا: سه پرسشی که ذیل فعالیت ۴ طرح شده است ناظر بر مفاد پیمان‌های عقبه اول و دوم است و دانش‌آموزان با تأمل در متن کوتاه این پیمان‌ها به راحتی می‌توانند به آنها پاسخ مناسب دهند. مفاد پیمان عقبه اول جنبه دینی، اعتقادی و فرهنگی صرف دارد و در آن نمایندگان اهالی یشرب متعهد شدند که در چارچوب تعالیم اسلام و پیامبر اکرم، از برخی اقدام‌ها مانند شرک ورزیدن، راهزنی، زنا، کشتن فرزندان خود اجتناب کنند. منع شدن چنین اموری در پیمان‌نامه به لحاظ اجتماعی دلالت بر آن دارد که این پدیده‌ها در آن زمان در یشرب و کل شبه‌جزیره عربستان رایج بوده است. اما مفاد پیمان عقبه دوم کاملاً جنبه و بُعد اجتماعی و سیاسی دارد؛ زیرا در این پیمان، نمایندگان اهالی یشرب متعهد می‌شوند که از رسول خدا پس از مهاجرت به آن شهر همانند افراد خانواده خود دفاع کنند و با هر کس جنگید بجنگند و با هر کس صلح کرد، در صلح باشند. همین بند جنگ و صلح از مفاد پیمان عقبه دوم، باعث شده که این پیمان به بیعت‌الحرب نیز مشهور شود.

در فعالیت ۶ نیز ذیل مفاد مهم پیمان‌نامه عمومی مدینه، چهار پرسش طرح شده است. از گروه ۱، سؤال شده که چرا برخی محققان، این پیمان‌نامه را به عنوان قانون اساسی مدینه نامیده‌اند؟ با کمی تأمل می‌توان تشخیص داد که دلیل این نامگذاری چه بوده است. در این پیمان‌نامه چارچوب و اصولی مهم برای تنظیم مناسبات اجتماعی، دینی، فرهنگی، حقوقی - قضایی، اقتصادی و سیاسی ساکنان یشرب و نحوه اداره امور شهر تعریف و تصویب شده است.

از گروه ۲، پرسیده شده که حقوق و مسئولیت‌های مسلمانان مندرج در پیمان‌نامه عمومی مدینه چه تفاوتی با حقوق و مسئولیت‌های افراد دوره جاهلیت دارد؟ برای پاسخ دادن به این سؤال، دانش‌آموزان را راهنمایی کنید علاوه بر تأمل در مفاد پیمان‌نامه عمومی مدینه، به آنچه در درس سوم درباره خصوصیات و ویژگی‌های نظام جاهلیت خوانده و یاد گرفته‌اند، استناد کنند. مفاد پیمان‌نامه عمومی، فرد فرد مسلمانان را مؤمنانی می‌شناسد که فارغ از وابستگی‌های قبیله‌ای، طایفه‌ای، خاندانی و خانوادگی و بدون توجه به ثروت و دارایی‌هایشان، از حقوق و مسئولیت‌های یکسان برخوردارند و همگی برادر و برابری دارند. در این نظام‌نامه حتی فرودست‌ترین آنان نیز در امان دادن دیگران و از جمله پناه دادن به کافران با دیگران برابر بودند و هیچ مؤمنی نمی‌توانست بر ضد مؤمن دیگر هم‌پیمان شود. اما در دوره جاهلیت چنین برابری و عدالتی وجود نداشت و حقوق و مسئولیت‌های افراد، تابعی از اصول و ارزش حاکم بر نظام قبیله‌ای به محوریت حسب

و نسب بود. تعصب و عصبیت قبیله‌ای، طایفه‌ای و خاندانی از یک سو موجب می‌شد که برخی قبایل، طوایف و خاندان‌ها خود را شریف‌تر از سایر قبایل، طایفه‌ها و خاندان‌ها بشمارند و امتیازات ویژه‌ای را برای قبیله، طایفه و خاندان خویش طلب کنند. از سوی دیگر در درون قبایل و طایفه‌ها به واسطهٔ حسب و نسب سلسله‌مراتبی از حقوق و مسئولیت‌های متفاوت وجود داشت. در واقع این پیمان‌نامه قصد داشت روابط و پیوندهای عدالت‌جویانهٔ دین اسلام یعنی برادری و مساوات اسلامی را جایگزین عصبیت قبیله‌ای و مناسبات تبعیض‌آمیز عصر جاهلیت سازد.

از گروه ۳ پرسیده شده که حقوق و مسئولیت‌های مندرج در این پیمان‌نامه برای غیرمسلمانان و عمدتاً یهودیان ساکن مدینه، بر چه پایه و اصولی استوار بوده است؟ با تأمل در پاره‌ای از مفاد پیمان‌نامه که مربوط به غیرمسلمانان و از جمله یهودیان است، معلوم می‌شود که مناسبات مسلمانان و غیرمسلمانان به عنوان هم‌پیمان بر مبنای حقوق و مسئولیت مشترک و در چارچوب احترام متقابل و همزیستی مسالمت‌آمیز و دوستانه تعریف شده است.

از گروه ۴، درخصوص جایگاه و موقعیت رسول خدا سؤال شده که برخی از مفاد پیمان‌نامه به صراحت این جایگاه را مشخص کرده است.

در فعالیت ۷ نیز با درج مفاد مهم پیمان صلح حدیبیه، از دانش‌آموزان پرسیده شده که چرا آثار و نتایج این پیمان به سود مسلمانان بود؟ برای اینکه فراگیران به پرسش، پاسخ مناسبی بدهند، آنان را راهنمایی کنید که با در نظر گرفتن شرایط و وضعیتی که پیامبر اسلام و مسلمانان از ابتدای بعثت تا زمان صلح حدیبیه، نخست در مکه و سپس مدینه داشتند، به این پرسش پاسخ دهند. انتظار می‌رود دانش‌آموزان با هدایت دیر و همفکری یکدیگر و با مرور رفتارهایی که مشرکان با آن حضرت و یارانش کردند، به این دریافت برسند که تا پیش از صلح حدیبیه، پیامبر و پیروانش به شدت مورد آزار، اذیت، ستمگری و تهدیدات گوناگون از جمله جنگ و محاصرهٔ اقتصادی و اجتماعی توسط مشرکان به سرکردگی اشرافیت قریش قرار داشتند. این شرایط مانع بزرگی برای شنیدن پیام‌های جذاب و گیرای اسلام و اشاعهٔ آن به شمار می‌رفت. سپس از دانش‌آموزان بخواهید با توجه به چنین شرایطی آثار و نتایج برقراری پیمان صلح حدیبیه میان اشرافیت قریش به عنوان مخالف و دشمن اصلی رسول خدا و پیروانش از یک سو، و مسلمانان از سوی دیگر را بیان کنند.

فعالیت ۵

■ **منطق و هدف:** این فعالیت که ناظر بر موضوع پیمان برادری در مدینه است، بدین منظور طراحی شده که دانش‌آموزان از آیات قرآن کریم در جهت فهم عمیق‌تر موضوع درس استفاده کنند.

■ **شیوه اجرا:** ترجمه آیه ۱۰۳ سوره حجرات و آیه ۱۰۳ سوره آل عمران را در اختیار دانش‌آموزان قرار دهید و از آنان بخواهید پس از مطالعه دقیق مبحث «پیمان برادری، تحکیم وحدت دینی» از متن کتاب درسی، به پرسش‌های فعالیت پاسخ مناسب دهند.

ترجمه آیه ۱۰۳ سوره حجرات: «مؤمنان برادر یکدیگرند؛ پس دو برادر خود را صلح و آشتی دهید و تقوای الهی پیشه کنید؛ باشد که مشمول رحمت او شوید».

ترجمه آیه ۱۰۳ سوره آل عمران: «و همگی به ریسمان خدا [=قرآن و اسلام و هر گونه وسیله وحدت]، جنگ زنید و پراکنده نشوید. و نعمت [بزرگ] خدا را بر خود، به یاد آرید که چگونه دشمن یکدیگر بودید، و او میان دل‌های شما الفت ایجاد کرد و به برکت نعمت او، برادر شدید، و شما بر لب حفره‌ای از آتش بودید، خدا شما را از آن نجات داد؛ این چنین، خداوند آیات خود را برای شما آشکار می‌سازد؛ شاید پذیرای هدایت شوید».

فعالیت ۸

■ **منطق و روش اجرا:** روایت‌های معتبر و صحیح از جمله شواهد و مدارک متقن در تاریخ پژوهی محسوب می‌شود. دانش‌آموزان را راهنمایی و ترغیب کنید تا ترجمه و یا مضمون احادیث معروفی را که در موضوع سوادآموزی و دانش‌جویی از پیامبر اسلام شنیده‌اند، بیان کنند. از آن جمله است حدیث مشهور «اطْلُبُوا الْعِلْمَ مِنَ الْمَهْدِ إِلَى اللَّحْدِ/ از گهواره تا گور دانش بجویید». و نیز این حدیث: «مِنْ حَقِّ الْوَالِدِ عَلَى وَالِدِهِ . . . أَنْ يُعَلِّمَهُ الْكِتَابَةَ/ از حقوق فرزند بر پدرش این است که او را نوشتن بیاموزد».

تثبیت و گسترش اسلام در دوران خلفای نخستین

درس
۵

منطق و فلسفه طراحی درس

دوران سی‌ساله پس از رحلت حضرت محمد ﷺ به جهات مختلف مانند اختلاف مسلمانان در مسئله جانشینی رسول خدا، تثبیت اسلام در شبه جزیره عربستان و فتوحات اعراب مسلمان در سرزمین‌های فراسوی آن، حائز اهمیت بسزایی در مطالعه تاریخ اسلام است. از منظر برنامه درسی و آموزشی، طرح پرسش‌هایی از این قبیل که «چرا جامعه اسلامی پس از پیامبر در موضوع جانشینی دچار اختلاف شد؟ آثار و نتایج چنین اختلافی چه بود؟ انگیزه و هدف مسلمانان از لشکرکشی برای فتح سرزمین‌های فراسوی شبه جزیره عربستان چه بود؟ و این فتوحات چه پیامدهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فکری و فرهنگی برای جهان اسلام و ساکنان مناطق فتح شده داشت؟»، این ظرفیت را دارد که موقعیت‌های یادگیری متنوعی ایجاد کند و دانش‌آموزان را به تأمل و همفکری و گفت‌وگو در خصوص چنین پرسش‌های مهم و جذاب وادارد.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

دانش‌آموزان با جست‌وجو، گردآوری و بررسی شواهد و مدارک، شکل‌گیری نظام خلافت و علل، آثار و پیامدهای رویدادها و تحولات مهم دوران خلفای نخستین از جمله فتوحات مسلمانان را تجزیه و تحلیل می‌کنند و درباره یکی از رویدادهای این دوره گزارشی علمی ارائه می‌دهند.

■ هدف‌های جزئی

- شناسایی و تحلیل دیدگاه و گرایش گروه‌ها و دسته‌های مختلف مسلمانان در مسئله جانشینی رسول خدا
- تشخیص و درک شیوه‌های متفاوت رسیدن به مقام خلافت در دوران خلفای نخستین
- تحلیل عملکرد خلفای نخستین در ابعاد اجتماعی و اقتصادی
- توصیف و تبیین زمینه‌ها، علل، آثار و پیامدهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی فتوحات مسلمانان در دوران خلفای نخستین
- تجزیه و تحلیل علل، آثار و پیامدهای سیاسی و اجتماعی جنگ‌های جمل، صفین و نهروان

■ انتظارات عملکردی

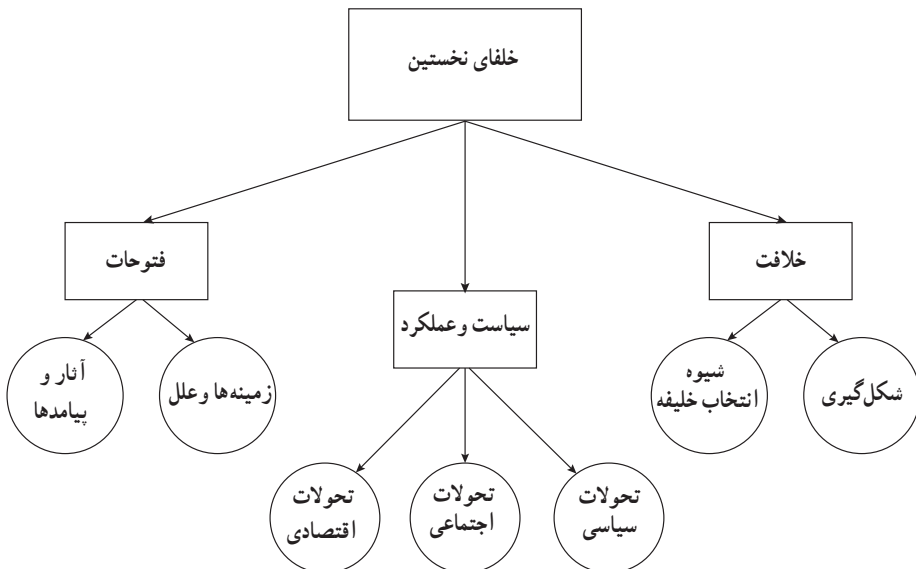
انتظار می‌رود دانش آموزان بتوانند با جست‌وجو، سنجش و بررسی شواهد و مدارک تاریخی :
 - در بررسی تاریخ اسلام نسبت به موضوع حفظ وحدت اسلامی و پرهیز از تفرقه آگاه و حساس باشند.
 - دیدگاه‌ها و گرایش‌های گروه‌های مختلف مسلمانان را در موضوع جانشینی پیامبر ﷺ شناسایی و بیان کنند.

- شیوه انتخاب خلفای نخستین از ابوبکر تا امام حسن علیه السلام را مقایسه و تشریح کنند.
 - سیاست و عملکردهای مهم خلفای نخستین را در جنبه‌های متفاوت اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی فهرست، تحلیل و مقایسه کنند.

- آثار و پیامدهای مهم سیاسی، اجتماعی و اقتصادی فتوحات مسلمانان را در دوران خلفای نخستین، توصیف و تبیین کنند.

- با استفاده از منابع و محتوایی که دبیر ارائه می‌کند، درباره زمینه‌ها، عوامل و پیامدهای سیاسی و اجتماعی یکی از جنگ‌های جمل، صفین و نهروان تحقیق و مطالبی را گردآوری کنند.

شبکه مفهومی

فعالیت ۱

■ **منطق و هدف:** مسئله جانشینی پیامبر اسلام و خلافت ابوبکر بن ابی قحافه، یکی از مسائل مهم و چالش‌برانگیز جامعه اسلامی در طول سده‌های گذشته بوده است. مناسب‌ترین روش برای آموزش و یادگیری چنین مسئله عظیم و حساسی، رجوع فراگیران به متون و منابع اصلی و ایجاد موقعیت‌هایی است که خود ترغیب به استنباط، تحلیل و تفسیر موضوع شوند. این فعالیت بدین منظور طراحی شده که دانش‌آموزان با رجوع به منابع معتبر، اتفاقات و گفت‌وگوهای نشست سقیفه بنی‌ساعده را ارزیابی و درباره چگونگی انتخاب خلیفه اول به عنوان جانشین پیامبر اظهار نظر و قضاوت کنند.

■ **شیوه اجرا:** دانش‌آموزان را راهنمایی و تشویق کنید که ادعاها و احتجاجات هر یک از اشخاص یا گروه‌های مدعی خلافت و جانشینی رسول خدا در نشست سقیفه بنی‌ساعده را به دقت و با تأمل فراوان بخوانند و سپس آنها را با تعالیم پیامبر و گفته‌ها و عملکرد آن حضرت در طول دوران رسالت به ویژه حدیث غدیر مقایسه، ارزیابی و نتیجه‌گیری کنند.

فعالیت ۲

■ **منطق و روش اجرا:** پیش‌تر بیان شد که مسئله جانشینی رسول خدا و نحوه انتخاب جانشین (خلیفه) از مسائل حساس و چالش‌برانگیز جامعه اسلامی به شمار می‌رود. دانش‌آموزان را ترغیب کنید با مطالعه متن کتاب درسی، نحوه به خلافت رسیدن هر یک از پنج خلیفه نخستین (راشدین) را استخراج و مقایسه کنند.

فعالیت ۳

■ **منطق و هدف:** برنامه درسی تاریخ در صدد است که نگاهی متوازن و جامع به گذشته بیفکند و ابعاد و جنبه‌های مختلف زندگی پیشینیان اعم از ابعاد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی را مورد توجه

قرار دهد؛ بنابراین، بخشی از محتوای آموزشی درس تاریخ، به رویدادها و تحولات تأثیرگذار اقتصادی و معیشت مردمان و جوامع گذشته اختصاص دارد. یکی از مسائل چالش‌برانگیز دیگری که جامعه و حکومت در دوران خلفای نخستین و خلافت‌های امویان و عباسیان با آن مواجه شد، نحوه تقسیم بیت‌المال میان مسلمانان بود. این مسئله پس از آغاز و گسترش فتوحات مسلمانان و فتح سرزمین‌های متمدن و ثروتمند فراسوی شبه‌جزیره عربستان و سرازیر شدن سیل غنایم به مرکز خلافت، حادث شد. در موضوع شیوه تقسیم بیت‌المال نیز میان خلفا و بعداً فقهای مسلمان اختلافاتی بروز کرد. فعالیت ۳، با ارائه جدول توزیع بیت‌المال در زمان عمر بن خطاب، خلیفه دوم راشدین، این موضوع تاریخی بس مهم را تبدیل به موقعیتی برای تفکر و تحلیل تاریخی کرده است.

■ **شیوه اجرا:** از دانش‌آموزان بخواهید با تأمل در نام افراد و گروه‌های دریافت‌کننده بیت‌المال و میزانی که به هر فرد یا گروه تعلق گرفته، معیار یا معیارهای مورد نظر برای چنین توزیعی را استنباط کنند. در واقع قرابت نسبی و سببی به رسول خدا و تقدم و تأخر در گرویدن به اسلام و حضور در جنگ‌ها از جمله معیارهایی بوده که خلیفه دوم در چارچوب آنها اقدام به تقسیم و توزیع بیت‌المال کرده است.

فعالیت ۴

■ **منطق و هدف:** این فعالیت بدین مقصود طراحی شده که فراگیران با استناد به شواهد و مدارک تاریخی، نمونه‌ای از تعرض به بیت‌المال مسلمانان را در دوره خلیفه سوم، از یک منبع معتبر تاریخ اسلام استنباط کنند.

فعالیت ۵

■ **منطق و هدف:** یکی از موضوع‌های جالب درباره فتوحات مسلمانان، نحوه برخورد و رفتار فرماندهان و سربازان عرب مسلمان با ساکنان سرزمین‌ها و شهرهایی بود که فتح می‌کردند. محتوا و متن قراردادهای صلح یا صلح‌نامه‌ها، اطلاعاتی سودمند در این باره برای مورخان و پژوهندگان تاریخ دارد. در این فعالیت محتوای صلح‌نامه شهر ایلیا (بیت‌المقدس) در سرزمین فلسطین، موقعیتی فراهم آورده که دانش‌آموزان، استنباط و تحلیل خود را از چگونگی برخورد و رفتار فاتحان مسلمان با اهالی یکی از شهرها و مناطق مفتوحه بیان کنند.

امویان بر مستند قدرت

منطق و فلسفه طراحی درس

خاندان اموی (بنی‌امیه) از سال ۴۱ تا ۱۳۲ق بر سرتاسر قلمرو در حال گسترش مسلمانان خلافت کردند. در دوران حکومت امویان، دگرگونی‌های مهمی در شیوه‌ی اداره‌ی امور و تعامل زمامداران و اصحاب قدرت و ثروت با مردم ایجاد شد. همزمان سرزمین‌های جدیدی توسط سربازان و سرداران مسلمان در شرق و غرب عالم گشوده و ثروت فراوانی نصیب خلفای اموی و کارگزاران آنان شد. علاوه بر آن در عصر خلافت بنی‌امیه، اختلافات درونی جامعه‌ی اسلامی به طرز چشمگیری افزایش یافت و جنبش‌ها و قیام‌های متعددی در مخالفت با حاکمیت امویان صورت گرفت که مهم‌ترین و تأثیرگذارترین آنها قیام امام حسین علیه السلام در کربلا بود. از حیث برنامه‌ی درسی، توجه و تأکید بر علل، عوامل، آثار، نتایج و پیامدهای دگرگونی‌ها و تحولات سیاسی، اجتماعی، فکری و فرهنگی و بروز جنبش‌ها و قیام‌های گوناگون در دوران زمامداری امویان، می‌تواند به خلق موقعیت‌های یادگیری و ایجاد فرصت تأمل و تفکر در دانش‌آموزان منجر شود.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

دانش‌آموزان با جست‌وجو، گردآوری و بررسی شواهد و مدارک، روند به قدرت رسیدن امویان، گرایش و ویژگی‌های خلافت آنان و نیز علل و پیامدهای قیام‌های ضداموی را شناسایی و تجزیه و تحلیل کنند.

■ هدف‌های جزئی

- شناسایی روند به قدرت رسیدن خاندان بنی‌امیه در جهان اسلام و عوامل مؤثر بر آن
- تجزیه و تحلیل ویژگی جنبه‌های مختلف خلافت بنی‌امیه (تبدیل خلافت دینی به سلطنت)
- ارزیابی زمینه‌ها، علل، آثار و پیامدهای قیام‌های ضداموی
- تهیه‌ی گزارش علمی در معرفی یکی از آثار نویسندگان معاصر در باره‌ی قیام امام حسین علیه السلام
- توصیف و تبیین نقش علمی و فرهنگی امامان شیعه (امام سجاد، امام محمد باقر و امام جعفر صادق علیهم السلام)
- شناسایی و تحلیل ابعاد مختلف میراث تمدنی مسلمانان در اندلس
- بهره‌گیری از نمودار خط زمان و نقشه‌های تاریخی برای ارائه و پردازش اطلاعات تاریخی

■ انتظارات عملکردی

انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با جست‌وجو، سنجش و تحلیل شواهد و مدارک تاریخی:

– زمینه‌ها و عوامل به قدرت رسیدن خاندان اموی را در جهان اسلام شناسایی و تحلیل نمایند.

– جهت‌گیری و گرایش‌های سیاسی، دینی، اجتماعی و اقتصادی خلافت امویان را استنباط، طبقه‌بندی

و مقایسه کنند.

– زمینه‌ها، دلایل و نتایج برخی جنبش‌ها و قیام‌های مهم سیاسی، اجتماعی و دینی را در دوران امویان

شرح دهند.

– نقش سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی امامان شیعه علیهم‌السلام را در دوران خلافت اموی بررسی و تحیل

کنند.

– رویدادهای سرنوشت‌ساز دورهٔ امویان را روی نمودار خط زمان تنظیم کنند.

– یکی از آثار نویسندگان معاصر دربارهٔ قیام امام حسین علیه‌السلام را معرفی کنند.

– با استفاده از منابع و مطالبی که دبیر ارائه می‌دهد، دربارهٔ هویت ابو مسلم و تأثیر و نقش وی در جنبش

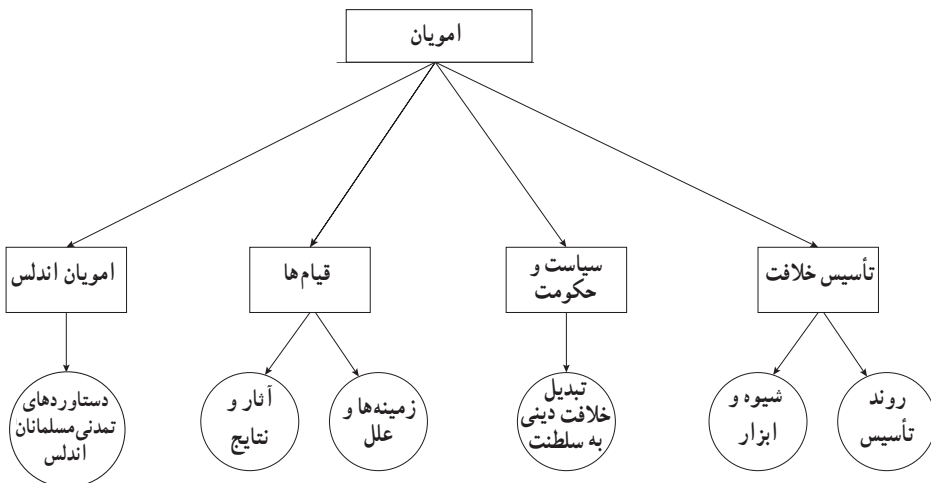
عباسیان، تحقیق و گزارش علمی تهیه کنند.

– قلمرو جغرافیایی خلافت اموی را روی نقشه نشان دهند و با دوران خلفای نخستین مقایسه کنند.

– آثار و پیامدهای سیاسی و اجتماعی فتح اندلس توسط مسلمانان را تجزیه و تحلیل کنند.

– دستاوردها و ویژگی‌های شاخص تمدن اسلامی در اندلس را شناسایی، دسته‌بندی و ارزیابی کنند.

شبکه مفهومی

جدول رویدادهای مهم دوران خلافت امویان (۴۱ - ۱۳۲ ق/ ۴۰ - ۱۲۸ ش)

رویدادهای مهم	خلفا
صلح با امام حسن <small>علیه السلام</small> و در اختیار گرفتن منصب خلافت؛ انتقال مرکز خلافت به دمشق به واسطه اعتماد به حمایت و وفاداری شامیان؛ شهادت امام حسن <small>علیه السلام</small> ؛ پیمان صلح با رومیان؛ تداوم فتوحات در شمال آفریقا، دریای مدیترانه و سرحدات خراسان؛ نقض پیمان صلح با امام حسن <small>علیه السلام</small> با بدگویی از امام علی <small>علیه السلام</small> ، آزار، شکنجه و شهید کردن برخی از شیعیان و یاران امام، بیعت گرفتن برای پسرش یزید و موروثی کردن خلافت.	معاویه بن ابوسفیان (۴۱ - ۶۰ ق)
قیام کربلا و شهادت امام حسین <small>علیه السلام</small> و یارانش؛ ماجرای حره و حمله سپاه یزید به مدینه و قتل شماری از مردم آن شهر از جمله صددها قاری قرآن؛ به آتش کشیدن خانه کعبه توسط سپاه اموی؛ تسلط عبدالله بن زبیر بر حجاز.	یزید بن معاویه (۶۰ - ۶۴ ق)
انتقاد از خاندان خود و کناره‌گیری از خلافت؛ بروز آشفتگی در حجاز، عراق و شام؛ بیعت عده‌ای از مسلمانان با عبدالله بن زبیر در حجاز، قیام مردم کوفه و بصره بر ضد والیان خود؛ بیعت شامیان با مروان بن حکم به عنوان خلیفه و خالد بن یزید به عنوان جانشین او.	معاویه بن یزید (۶۴ ق)
شکست ضحاک بن قیس، هوادار ابن زبیر در مرج راهط (اردن) و تسلط بر دمشق؛ در اختیار گرفتن فلسطین و سپس مصر؛ موروثی کردن خلافت در تیره مروانیان با خلع خالد بن یزید و بیعت گرفتن برای پسرش عبدالملک؛ قیام توابعین به رهبری سلیمان صرد خزاعی علیه امویان در عراق؛ قیام مختار ثقفی به خونخواهی امام حسین <small>علیه السلام</small> و یارانش در کوفه؛ منازعه با زبیریان؛ دفع هجوم مصعب بن زبیر به فلسطین، خارج کردن مدینه از اختیار عبدالله بن زبیر.	مروان بن حکم (۶۴ - ۶۵ ق)
انتصاب حجاج بن یوسف ثقفی به حکومت عراق و ایران و پیگیری سیاست سرکوب شیعیان و خوارج؛ شکست دادن مصعب بن زبیر در عراق؛ حمله سپاه اموی به مکه و ویران کردن بخشی از خانه کعبه؛ کشتن عبدالله بن زبیر و پایان دادن به خلافت او در حجاز؛ سرکوب قیام عبدالرحمن بن اشعث توسط حجاج در عراق؛ و گسترش فتوحات در سرحدات شرقی و غربی و پیروزی بر رومیان؛ انتقال دیوان از فارسی به عربی؛ ضرب سکه.	عبدالملک بن مروان (۶۵ - ۸۶ ق)
ادامه فتوحات در ماوراءالنهر، سند، شمال آفریقا و اندلس؛ شهادت امام سجاد <small>علیه السلام</small> ؛ مرگ حجاج بن یوسف ثقفی والی خشن و خونریز عراق (۹۵ ق).	ولید بن عبدالملک (۸۶ - ۹۶ ق)
انتصاب یزید بن مهلب به حکومت عراق؛ محاصره قسطنطنیه؛ فتح گرگان و طبرستان؛ انتخاب عمر بن عبدالعزیز به جانشینی خود.	سلیمان بن عبدالملک (۹۶ - ۹۹ ق)
نوه مروان حکم؛ تغییر والیان عراق و خراسان؛ توقف فتوحات؛ ممنوع کردن اهانت به علی <small>علیه السلام</small> ؛ بازگرداندن فدک به علویان؛ برداشتن جزیه از ایرانیان مسلمان؛ بازگرداندن اموال ناحی بنی امیه به بیت المال.	عمر بن عبدالعزیز (۹۹ - ۱۰۱ ق)
معروف به یزید دوم؛ کنار گذاشتن سیاست‌های عمر بن عبدالعزیز و لغو اصلاحات مالی او؛ سرکوب شورش یزید بن مهلب؛ آغاز دعوت عباسیان؛ ادامه فتوحات در مرزهای خراسان و روم.	یزید بن عبدالملک (۱۰۱ - ۱۰۵ ق)
کوشش برای انتظام امور اقتصادی و دیوانی؛ پیگیری سیاست برقراری توازن میان قبایل یمانی (فحطانی / جنوبی) و قیسی (عدناتی / شمالی) در عراق و ایران؛ ادامه فتوحات در سرحدات و گسترش اسلام به ترکستان و مرزهای چین؛ سرکوب قیام زید بن علی بن حسین <small>علیه السلام</small> در کوفه؛ شهادت امام باقر <small>علیه السلام</small> .	هشام بن عبدالملک (۱۰۵ - ۱۲۵ ق)
فسق و فحور آشکار خلیفه؛ قیام یحیی بن زید در خراسان؛ بروز اختلافات داخلی امویان و شورش یزید سوم.	ولید بن یزید (۱۲۵ - ۱۲۶ ق)
معروف به یزید سوم؛ تداوم اختلافات داخلی و تشدید ضعف حکومت اموی.	یزید بن ولید (۱۲۶ ق)
شورش مروان بن محمد.	ابراهیم بن ولید (۱۲۶ - ۱۲۷ ق)
ادامه اختلافات و منازعات داخلی امویان و گسترش آشوب و اغتشاش در سراسر قلمرو خلافت؛ قیام سپاه‌جامگان به فرماندهی ابومسلم خراسانی در خراسان؛ ورود سپاه سپاه‌جامگان به کوفه و به خلافت برداشتن سفاخ از خاندان عباسی؛ پیروزی سپاه عباسیان بر سپاه اموی در جنگ زاب و کشته شدن مروان، آخرین خلیفه اموی.	مروان بن محمد (۱۲۷ - ۱۳۲ ق)

خلفای اموی اندلس (١٣٨-٤٢٢ق/٧٥٦-١٠٣١م)

نام خلیفه	آغاز خلافت	
عبدالرحمن اول	٧٥٦ق/٤٢٢م	١
هشام اول	٧٨٨ق/١٧٢م	٢
حکم اول	٧٩٦ق/١٨٠م	٣
عبدالرحمن دوم	٨٢٢ق/٢٠٦م	٤
محمد اول	٨٥٢ق/٢٣٨م	٥
منذر	٨٨٦ق/٢٧٣م	٦
عبدالله	٨٨٨ق/٢٧٥م	٧
عبدالرحمان سوم (خلیفه الناصر)	٩١٢ق/٣٠٠م	٨
حکم دوم (المستنصر)	٩٦١ق/٣٥٠م	٩
هشام دوم (المؤید)	٩٧٨ق/٣٦٦م	١٠
محمد دوم (المهدی)	١٠٠٩ق/٣٩٩م	١١
سلیمان (المستعین)	١٠٠٩ق/٤٠٠م	١٢
محمد دوم (بار دوم)	١٠١٠ق/٤٠٠م	—
هشام دوم (بار دوم)	١٠١٠ق/٤٠٠م	—
سلیمان (بار دوم)	١٠١٣ق/٤٠٣م	—
دوره فترت	١٠١٦ق/٤٠٧م	—
عبدالرحمان چهارم (المرتضی)	١٠١٨ق/٤٠٨م	١٣
دوران فترت	٤٠٨-٤١٤ق	—
عبدالرحمان پنجم (المستظهر)	١٠٢٣ق/٤١٤م	١٤
محمد سوم (المستکفی)	١٠٢٤ق/٤١٤م	١٥
دوره فترت	٤١٤-٤١٦ق	—
هشام سوم (المعتمد)	١٠٢٧ق/٤١٦م	١٦

فعالیت ۱

■ **منطق و هدف:** نقشه‌های تاریخی از قابلیت فراوانی برای عرضه و نمایش اطلاعات برخوردارند و به دلیل کاربست حس بینایی مخاطب در کنار سایر حس‌ها، تأثیر شناختی مطلوبی ایجاد می‌کنند. این ابزار آموزشی در درس تاریخ، کارایی فوق‌العاده‌ای به ویژه در یادگیری مباحثی همچون قبض و بسط قلمرو جغرافیایی سلسله‌ها و حاکمان، تغییرات مرزهای سیاسی، لشکرکشی‌ها و فتوحات نظامی دارد. منظور از طراحی ۱، این است که دانش‌آموزان از طریق مقایسه نقشه‌های قلمرو خلفای نخستین با خلفای بنی‌امیه، مناطق و سرزمین‌های گشوده شده در عصر اموی را فهرست کنند.

فعالیت ۲

■ **منطق و هدف:** خلفای اموی و مخصوصاً مؤسس آن معاویه بن ابوسفیان تلاش و تبلیغات زیادی کردند که حکومت خود بر مسلمانان را به عنوان خلیفه و جانشین پیامبر، مشروع و برحق جلوه دهند. از آنجایی که میان مشروعیت و حقانیت خلفا یا سلسله‌های خلافت اسلامی با شیوه به قدرت رسیدن آنان ارتباطی تنگاتنگ وجود دارد، بسیار مهم است که خلیفه با اجماع مسلمانان و یا بیعت آنان قدرت را به دست گرفته یا اینکه از طریق زور و غلبه نظامی (تغلب) بر مسند حکومت تکیه زده است. این فعالیت بدین مقصود طراحی شده که فراگیران با اتکا به شواهد و مدارکی متقن که از منابع معتبر و دست اول تاریخ اسلام اخذ شده‌اند، استنباط و تحلیل خود را از چگونگی به قدرت رسیدن معاویه بن ابوسفیان بیان کنند.

■ **روش اجرا:** چنانچه دانش‌آموزان سه متن مذکور را به دقت بخوانند، به راحتی می‌توانند پاسخی مناسب به پرسش‌های مربوط به آن بدهند. تمامی شواهد و مدارک مأخوذ از سه متن یادشده، آشکارا دلالت بر این امر دارد که معاویه از طریق زور و اجبار (تغلب) خلافت را به دست گرفته است. نکته مشترک هر سه متن هم تصریح بر آن دارد که معاویه نه با اجماع و بیعت مسلمانان بلکه با استفاده زور شمشیر و غلبه نظامی، قدرت را به دست گرفت. دانش‌آموزان را راهنمایی کنید تا با مرور اقدامات معاویه در زمان حکومت امام علی علیه السلام و مخصوصاً تحمیل جنگ صفین بر خلیفه‌ای که با بیعت مسلمانان به خلافت رسیده بود، شواهد دیگری در تأیید ادعاهای فوق ارائه کنند.

فعالیت ۳

■ **منطق و هدف:** تقریباً بیشتر فعالیت‌های کتاب، فرادانشی و مفهومی هستند؛ یعنی پاسخ آنها سطر یا سطرهای مشخصی از کتاب درسی نیست، بلکه دانش‌آموزان برای پاسخ دادن به این فعالیت‌ها بایسته است دریافت و تحلیل‌های خود را از نه تنها یک مبحث یا موضوع، بلکه حتی کلیت یک درس یا چند درس، ارائه دهند.

یکی از ویژگی‌های شاخص خلافت امویان، اتخاذ سیاست قومیت‌گرایی و تبعیض و تمایز میان مسلمانان بود. خاندان بنی‌امیه، قوم عرب را بر غیرعرب و در درون قوم عرب، طایفه و خاندان خود را برتر و شریف‌تر از دیگر عرب‌ها می‌شمردند.

هدف از طراحی این فعالیت، فراهم آوردن موقعیتی است که دانش‌آموزان نسبت به سیاست قومیت‌گرایی امویان را با سنت و سیره رسول خدا بسنجند.

■ **روش اجرا:** دانش‌آموزان را راهنمایی و تشویق کنید که با توجه به مطالب و موضوع‌هایی که در درس‌های ۳ و ۴ خوانده و یاد گرفته‌اند، به این فعالیت پاسخ دهند. آنان را کمک کنید که نمونه‌ها و مصادیقی از اقدام‌های پیامبر در مکه و بیشتر در مدینه را که بیانگر نفی نژادپرستی، قومیت‌گرایی و تعصب قبیله‌ای و طایفه‌ای بود، به خاطر بیاورند و با سیاست قوم‌گرایی امویان مقایسه کنند. به عنوان مثال رفتار و برخورد آن حضرت با بردگان سیاه‌پوست و افراد فقیر و بی‌پناه که از اصل و نسب و خانواده و خاندان متنفذ و ثروتمندی برخوردار نبودند؛ متن و مفاد پیمان برادری و پیمان‌نامه عمومی مدینه نیز بیانگر عزم رسول خدا برای سست کردن پیوندها و تعلقات قومی و قبیله‌ای بود. همچنین ارج و قربی که آن حضرت برای یاران غیرعرب خود از جمله سلمان فارسی قائل شد، نمونه دیگری از سیره پیامبر اسلام در رد فرهنگ قومی و قبیله‌ای به شمار می‌رود.

فعالیت ۴

■ **منطق و هدف:** قیام امام حسین علیه السلام در کربلا حائز ابعاد تربیتی و آموزشی عظیمی است. دانش‌آموزان قبل از این در خصوص جزئیات این رویداد بزرگ تاریخ اسلام مطالب زیادی را خوانده و یا شنیده‌اند. از این

رو، در این درس به جای مطالب تکراری، کوشش شده با طراحی یک فعالیت تحلیلی عمیق، فرصتی برای فراگیران ایجاد شود که درخصوص آثار و پیامدهای عظیم نهضت حسینی، تأمل و تفکر کنند.

■ شیوه اجرا: دانش‌آموزان را ترغیب کنید به صورت گروهی مطالبی را که در قالب ۶ بند درباره قیام کربلا بیان شده است، با دقت بخوانند و با همفکری یکدیگر به پرسش‌های ذیل آن، پاسخی مناسب دهند.

فعالیت جدول قیام‌های ضداموی

■ **منطق و هدف:** در صفحه ۶۱ کتاب درسی جدولی طراحی و تدوین شده که حاوی توصیف تعدادی از قیام‌هایی است که علیه خلافت امویان صورت گرفت. مجدداً یادآوری می‌شود که خواندن و تحلیل کردن مطالب این جدول برای فهم تحولات عصر اموی و درک پیام درس بسیار لازم و ضروری است، اما به هیچ‌وجه نیازی نیست که دانش‌آموزان اطلاعات این جدول را حفظ کنند. با توجه به اهمیت این قیام و تأثیری که بر تحولات جهان اسلام به ویژه فروپاشی حکومت امویان و روی کار آمدن عباسیان نهاد، فعالیتی استنباطی و تحلیلی بر اساس آن طراحی شده است. بسیار مطلوب و مناسب خواهد بود که از این گونه فعالیت‌ها در آزمون‌های کتبی و پایانی استفاده شود، تا به جای قدرت حافظه، توان استنباط و تحلیل دانش‌آموزان، سنجش و ارزشیابی شود.

منطق و فلسفه طراحی درس

خلافت عباسیان اهمیت فراوانی در تاریخ دارد؛ زیرا بیش از پنج قرن طول کشید و در دوره زمامداری آنان تحولات سیاسی، علمی و فرهنگی مهمی به وقوع پیوست و تمدن اسلامی به اوج رونق و شکوفایی رسید. از سوی دیگر با تأسیس امارت‌ها و سلطنت‌های مستقل و نیمه‌مستقل مختلف در گوشه و کنار قلمرو خلافت بنی‌عباس، شکل جدیدی از تقسیم قدرت و ساختار سیاسی متفاوتی در جهان اسلام به وجود آمد که اندیشه سیاسی مسلمانان را متأثر ساخت. به لحاظ برنامه آموزشی، مطالعه و تحلیل علل، آثار و نتایج چنین تحولاتی به دانش‌آموزان کمک می‌کند که با فراز و فرود دوره نسبتاً طولانی از تاریخ جهان اسلام و ایران و بسط و گسترش تمدن اسلامی - ایرانی آشنا شوند.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

دانش‌آموزان با جست‌وجو، گردآوری و بررسی شواهد و مدارک، فراز و فرود تحولات سیاسی، فرهنگی و تمدنی دوران خلافت‌های عباسیان و فاطمیان را ارزیابی و تحلیل کنند.

■ هدف‌های جزئی

- توصیف و تبیین روند استقرار و تثبیت خلافت عباسی
- ارزیابی نقش و جایگاه ایرانیان در اداره حکومت عباسیان
- تجزیه و تحلیل علل و نتایج ضعف خلافت عباسی
- شناسایی و تحلیل زمینه‌ها و علل شکوفایی علمی جهان اسلام
- ارائه گزارش پژوهش درباره مبارزه سیاسی و نقش علمی و فرهنگی امامان شیعه علیهم‌السلام در دوران خلافت

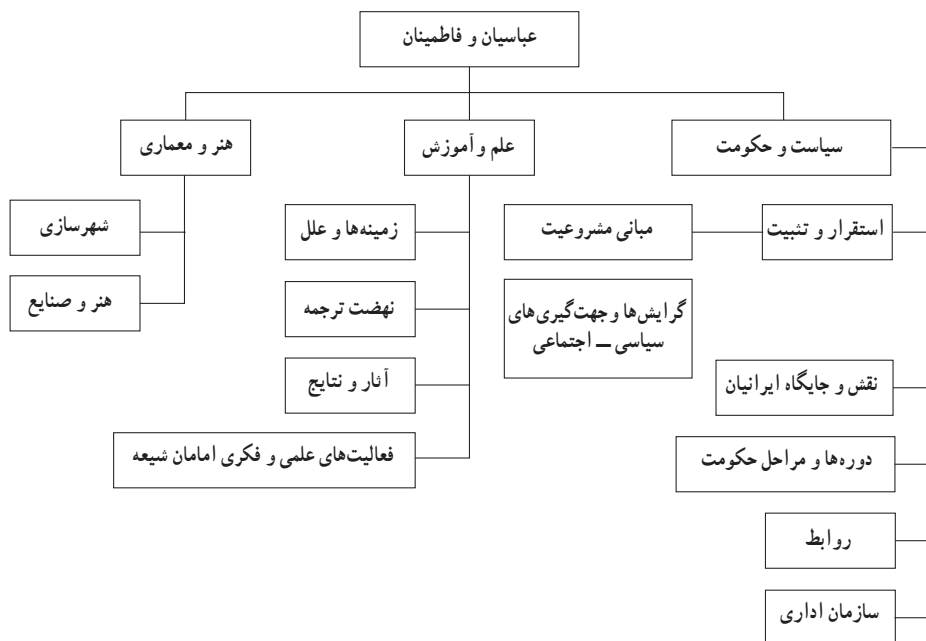
عباسی

- استنباط و تحلیل آثار و پیامدهای سیاسی و مذهبی شکل‌گیری خلافت فاطمیان در جهان اسلام
- دسته‌بندی و توصیف مهم دستاوردهای علمی، فرهنگی و تمدنی فاطمیان
- استفاده از نمودار خط زمان و نقشه‌های تاریخی برای پردازش و ارائه یافته‌های تاریخی

■ انتظارات عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با جست‌وجو، سنجش و بررسی شواهد و مدارک تاریخی:
 - اقدامات مهم و مؤثر در استقرار و تثبیت خلافت عباسیان را توصیف و تشریح کنند.
 - نقش و جایگاه ایرانیان را در دوران نیرومندی و شکوفایی حکومت عباسیان بیان کنند.
 - عوامل و دلایل ضعف و تجزیه خلافت عباسیان را ارزیابی کنند.
 - زمینه‌ها و علل شکوفایی علمی و فرهنگی جهان اسلام را در دوره عباسیان شناسایی و دسته‌بندی نمایند.

- تأثیر نهضت ترجمه را بر رونق و شکوفایی علمی و جهان اسلام تجزیه و تحلیل کنند.
- با استفاده از منابع و مطالبی که دبیر ارائه می‌دهد، درباره نقش سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی امامان شیعه علیهم‌السلام در دوران خلافت عباسی تحقیق و گزارشی علمی تهیه کنند.
- دلایل رقابت و دشمنی خلافت‌های عباسیان و فاطمیان را توضیح دهند.
- برجسته‌ترین دستاوردهای فرهنگی و تمدنی خلافت فاطمیان را فهرست کنند.
- رویدادهای سرنوشت‌ساز دوران عباسیان و فاطمیان را روی نمودار خط زمان تنظیم کنند.

جدول رویدادهای مهم دوران خلافت عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ ق/ ۱۲۸-۶۳۷ ش)

خلیفه/ زمان خلافت	اتفاقات مهم
۱ ابوالعباس سفاح (۱۳۲-۱۳۶ ق)	ورود فاتحانه سپاه سپاه‌جامگان به کوفه و افتادن اداره امور آن شهر به دست ابوسلمه خلیل، از سران جنبش عباسیان در عراق (محررم ۱۳۲ ق)؛ ورود پنهانی سفاح و دیگر اعضای خاندان عباسی به کوفه (صفر ۱۳۲ ق)؛ تعلق ابوسلمه در اعلام خلافت سفاح؛ بیعت سران سپاه‌جامگان و نمایندگان ابومسلم با سفاح به عنوان خلیفه؛ آغاز رسمی خلافت سفاح با ایراد خطبه‌ای در مسجد کوفه (ربیع‌الاول یا ربیع‌الثانی ۱۳۲)؛ پیروزی سپاه عباسیان بر سپاه اموی در جنگ زاب و تعقیب و قتل مروان بن محمد، آخرین خلیفه اموی؛ تعقیب و قتل عام بسیاری از امویان به دستور سفاح؛ قتل ابوسلمه خلیل با دسیسه مشترک سفاح و ابومسلم؛ عزیمت به انبار و بنای هاشمیه به عنوان مرکز خلافت؛ سرکوب شورش شریک بن شیخ مهری و زیاد بن صالح در خراسان به وسیله ابومسلم؛ کشتادن ابومسلم از خراسان به عراق و تلاش برای ایجاد اختلاف میان او و سپاه خراسان (۱۳۶ ق)؛ عزیمت ابومسلم به مکه به همراه منصور عباسی جهت انجام مراسم حج.
۲ منصور (۱۳۶-۱۵۸ ق)	سرکوب شورش عبدالله بن علی، عموی خلیفه توسط ابومسلم؛ سرکوب بی‌رحمانه قیام محمد بن عبدالله، مشهور به نفسه زکیه در مکه و مدینه و قیام برادرش ابراهیم در بصره؛ کشتن ناجوانمردانه ابومسلم (۱۳۷ ق)؛ بنای شهر بغداد در نزدیک خرابه‌های تیسفون و انتقال مرکز خلافت به آنجا (۱۴۵ ق)؛ برکناری عیسی بن موسی از ولیعهدی و انتصاب پسرش مهدی به جای او با تهدید و تطمیع (۱۴۷ ق)؛ شهادت امام صادق <small>علیه السلام</small> .
۳ مهدی (۱۵۸-۱۶۹ ق)	سرکوب خونین زنداقه و تصفیه مخالفان سیاسی و مذهبی به دستاویز زندقه بودن؛ لشکرکشی به سرحدات روم؛ عزل عیسی بن موسی از ولیعهدی و بیعت گرفتن برای پسران خود هادی و هارون به ترتیب.
۴ هادی (۱۶۹-۱۷۰ ق)	دسیسه و کتمشکن دیوان‌سالاران و سران سپاه؛ سرکوب قیام حسین بن علی، مشهور به شهید فیح (۱۶۹ ق)؛ مخالفت یحیی برمکی با تصمیم خلیفه برای خلع هارون از ولیعهدی و انتصاب پسرش جعفر به جای او؛ دستگیری و حبس یحیی برمکی پشتیبان سرسخت هارون؛ نقشه خلیفه برای کشتن برادرش هارون و یحیی برمکی.
۵ هارون الرشید (۱۷۰-۱۹۳ ق)	آزادی یحیی برمکی و گمردن او به وزارت با اختیارات وسیع؛ گسترش نفوذ و اختیارات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی خاندان برمکی در دستگاه خلافت؛ جنگ‌های یبایی سپاهیان مسلمان با ارتش امپراتوری روم شرقی و کسب پیروزی‌های قابل توجه؛ برکناری و نابودی ناگهانی خاندان برمکی؛ ناراضی خراسانیان از استبداد و خشونت علی بن عیسی بن ماهان، حاکم آن دیار؛ آغاز شورش حمزه بن آذک در سیستان و خراسان؛ شورش رافع بن لیث در خراسان؛ شهادت امام کاظم <small>علیه السلام</small> ؛ بیعت گرفتن برای پسرانش امین، مأمون و قاسم به ترتیب، به عنوان ولیعهد؛ سپردن ولایت خراسان و دیگر سرزمین‌های ایرانی به مأمون.
۶ امین (۱۹۳-۱۹۸ ق)	بروز اختلاف و رقابت میان امین و مأمون؛ حمایت عناصر عرب دربار خلافت به رهبری فضل بن ربیع، وزیر از امین و پشتیبانی عناصر ایرانی دستگاه خلافت به رهبری فضل بن سهل سرخسی از مأمون؛ خلع مأمون از ولایتعهدی توسط امین و انتخاب پسرش موسی به جای او؛ شکست سپاه امین به سپهسالاری علی بن عیسی بن ماهان از سپاه مأمون به فرماندهی طاهر بن حسین (ذوالحجین ۱۹۵ ق)؛ فتح بغداد توسط طاهر بن حسین و دستگیری و قتل امین (۱۹۸ ق).
۷ مأمون (۱۹۸-۲۱۸ ق)	انتقال پایتخت به مرو؛ قیام محمد بن ابراهیم معروف به ابن طباطبا از نسل امامان شیعه و ابوالسرایا در کوفه (۱۹۹-۲۰۰ ق)؛ دعوت امام رضا <small>علیه السلام</small> به مرو و انتخاب آن حضرت به ولایتعهدی (۲۰۱)؛ پذیرش مشروط ولایتعهدی مأمون از سوی امام رضا <small>علیه السلام</small> ؛ شورش ابراهیم بن مهدی در بغداد با حمایت عناصر عرب به دستاویز گرایش مأمون به علویان و دوری او از بغداد؛ کشته شدن فضل بن سهل، وزیر منتقد به دستور مأمون؛ شهادت امام رضا <small>علیه السلام</small> به فرمان مأمون (۲۰۲ ق)؛ انتقال مرکز خلافت از مرو به بغداد و برتن کردن لباس سپاه - نشان عباسیان - توسط مأمون؛ گرایش مأمون به افکار فلسفی معتزله و سخت‌گیری فوق‌العاده برای ترویج این عقاید؛ اجبار کردن علمای بلاد اسلامی به پذیرش سخن معتزلیان در باره مخلوق بودن قرآن؛ مقدم و افضل شمردن حضرت علی <small>علیه السلام</small> بر سایر خلفا.
۸ معتمد (۲۱۸-۲۲۷ ق)	فرزند هارون الرشید؛ شهادت امام جواد <small>علیه السلام</small> به دستور معتمد (۲۱۹ ق)؛ گرایش به باورهای معتزلی و تلاش برای اشاعه آن؛ نفوذ عناصر ترک به دستگاه خلافت با حمایت خلیفه؛ سرکوب قیام محمد بن قاسم علوی در خراسان؛ سرکوب شورش رُطها در جنوب عراق؛ قیام بابک خرمدین در آذربایجان؛ استقلال مصر از خلافت عباسی به رهبری خاندان طولونی؛ قیام مازیار در طبرستان؛ قدرت یافتن سرداران ترک در دستگاه خلافت و رقابت آنان با عناصر عرب و ایرانی؛ انتقال مرکز خلافت به سامره.
۹ واثق (۲۲۷-۲۳۲ ق)	فرزند معتمد؛ تداوم رواج عقاید معتزله و تحمیل آن با خشونت.

۱۰	دوره ضعف خلفا و تسلط و خودسری سرداران ترک	متوکل (۲۳۲-۲۴۷ق)	فرزند معتصم؛ دشمنی و خشونت نسبت به امامان شیعه و بیرون آنان؛ تخریب حرم امام حسین <small>علیه السلام</small> در کربلا؛ سخت‌گیری نسبت به بیرون سایر دین‌ها از جمله مسیحیان و یهودیان؛ عدول از عقیده معتزلی خلق قرآن؛ افزایش نفوذ و قدرت سرداران ترک در دربار خلافت؛ قتل خلیفه توسط پسرش منتصر با دسیسه سرداران ترک.
۱۱		منتصر (۲۴۷-۲۴۸ق)	فرزند متوکل؛ دست برداشتن از سیاست سخت‌گیری و خشونت علیه اهل بیت و شیعیان؛ خصمانه شدن روابط با سرداران ترک؛ قدرت گرفتن یعقوب لیث صفاری در سیستان؛ مسموم شدن خلیفه با دسیسه ترکان پس از ۷ ماه خلافت.
۱۲		مستعین (۲۴۸-۲۵۲ق)	نوه معتصم؛ به خلافت نشانیدن مستعین توسط سرداران ترک؛ تأسیس حکومت علویان طبرستان؛ شورش سرداران ترک و شکست و قتل مستعین به دست آنان.
۱۳		معتز (۲۵۲-۲۵۵ق)	پسر متوکل؛ به خلافت رسیدن معتز با دسیسه برخی از سرداران ترک؛ به شهادت رساندن امام هادی <small>علیه السلام</small> ؛ خودسری سرداران ترک و وادار کردن خلیفه به کناره‌گیری از خلافت پس از سرزشتن و شکنجه بسیار؛ قتل خلیفه با دسیسه سرداران منتفذ ترک.
۱۴		مهدی (۲۵۵-۲۵۶ق)	پسر واق؛ تداوم خودسری سرداران ترک و بازیچه بودن خلیفه؛ تلاش نافرجام خلیفه برای پایان دادن به نفوذ و نافرمانی عناصر ترک؛ دستگیری، شکنجه و قتل خلیفه به دست سرداران ترک.
۱۵	احیای نسبی موقعیت و قدرت خلافت	معتد (۲۵۶-۲۷۹ق)	فرزند متوکل؛ به خلافت برداشته شدن توسط سرداران ترک؛ سهمیم شدن موفق، برادر معتمد در قدرت؛ عنوان امیرالمؤمنین، خطبه و سکه به نام معتمد و فرماندهی سپاه، حفظ حدود و تعیین وزیران با موفق؛ تلاش ناکام معتمد در کنار زدن موفق؛ شهادت امام حسن عسکری <small>علیه السلام</small> و شروع عصر غیبت صغرا؛ شکل‌گیری جنبش اسماعیلیه؛ شورش زنگیان در جنوب عراق؛ نزاع با طولونیان در شام؛ ناخشنودی خلافت عباسی از برانداختن حکومت طاهریان توسط یعقوب لیث صفاری؛ پیروزی سپاه خلافت بر سپاه یعقوب لیث در دیرالعاقول؛ مرگ موفق و قدرت گرفتن پسرش معتمد.
۱۶		معتضد (۲۷۹-۲۹۵ق)	پسر موفق؛ رونق نسبی اقتصاد، امنیت و رفاه؛ سخت‌گیری کمتر نسبت به شیعیان؛ گسترش فعالیت قرامطیان در عراق و بحرین؛ قیام ابوعبدالله ثنوی در شمال آفریقا و دعوت به فاطمیان؛ منع فروش کتاب‌های فلسفی؛ جلوگیری از فعالیت قصبه‌گویان و ستاره‌شناسان در معابر عمومی.
۱۷		مکفی (۲۸۹-۲۹۵ق)	فرزند معتضد؛ قدرت گرفتن سامانیان در شرق ایران؛ افزایش تهدید قرامطیان در عراق و حجاز؛ سقوط حکومت طولونیان مصر.
۱۸		مقتدر (۲۹۵-۳۲۰ق)	فرزند معتضد؛ ادعای خلافت ابن معتز و برکناری کوتاه مدت مقتدر؛ ظهور دولت فاطمیان در شمال آفریقا؛ نافرمانی و شورش گاه و بی‌گاه سرداران؛ شورش مونس خادم، سردار ترک و قتل خلیفه.
۱۹	بی‌ثباتی و تزلزل مجدد موقعیت و قدرت خلفا	قاهر (۳۲۰-۳۲۲ق)	فرزند معتضد؛ به خلافت برداشته شدن توسط مونس خادم؛ مصادره اموال مقتدر و خشونت نسبت به اعضای خانواده او؛ شورش ناکام سپاهیان علیه خلیفه؛ شورش مجدد سپاهیان به فرماندهی سیما و دستگیری و نابینا کردن قاهر.
۲۰		راضی (۳۲۲-۳۲۹ق)	فرزند موفق؛ آغاز غیبت کبری؛ گسترش فساد و رشوه در دستگاه خلافت؛ افزایش نفوذ و قدرت ابن یاقوت حاجب؛ بی‌ثباتی و بی‌نظمی امور خلافت.
۲۱		منتقی (۳۲۹-۳۳۳ق)	فرزند مقتدر؛ به خلافت رسیدن منتقی با اعمال نفوذ و صوابدید ابن رائق، امیرالامرای وقت؛ بازیچه شدن خلیفه در دستان سرداران، امیران و فرمانروایان ولایات؛ دستگیری و نابینا شدن خلیفه توسط توزون، امیرالامرای وقت.
۲۲		مستکفی (۳۳۳-۳۳۴ق)	فرزند منتقی؛ ورود آل‌بویه به بغداد، برکناری مستکفی از خلافت و انتصاب مطیع به جای او (۳۳۴ق).

۲۳	دوره سبطه آل بویه بر خلفا	مطيع (۳۳۴-۳۶۳ق)	فرزند مقتدر؛ افتادن قدرت به دست امیران آل بویه در بغداد؛ بیماری خلیفه و کنارگیری از منصب خلافت.
۲۴		طابع (۳۶۲-۳۸۱ق)	فرزند مطیع؛ فرار عزالدوله بختیار، امیر بویه از بغداد به سبب شورش ترکان؛ ورود عضدالدوله بویه به بغداد و مستقر ساختن دوباره عزالدوله در آن شهر؛ ورود عضدالدوله به بغداد و دستگیری و کشته شدن عزالدوله (۳۶۷ق)؛ عمران و آبادانی بغداد توسط عضدالدوله؛ مرگ عضدالدوله (۳۷۲ق) و حکومت بسرانش بر این شهر پس از او (صمصام‌الدوله، شرف‌الدوله، بهاء‌الدوله)؛ ختم بهاء‌الدوله بر طابع و خلع او از خلافت.
۲۵		قادر (۳۸۱-۴۲۲ق)	نوه مقتدر؛ به خلافت رسیدن با نفوذ و حمایت بهاء‌الدوله دلمی.
۲۶		قائم (۴۲۲-۴۶۷ق)	فرزند قادر؛ ورود فطعل سلجوقی به بغداد و پایان دادن به تسلط آل بویه بر خلافت عباسی (۴۴۷ق).
۲۷		مقتدی (۴۶۷-۴۸۷ق)	فرزند و به تعبیر دیگری نوه قائم؛ ازدواج با دختر ملک‌شاه سلجوقی.
۲۸	دوره تسلط سلجوقیان بر خلفا	مستظهر (۴۸۷-۵۱۲ق)	پسر مقتدی.
۲۹		مسترشد (۵۱۲-۵۲۹ق)	فرزند مستظهر؛ تلاش برای خارج شدن از نفوذ سلجوقیان و احیای قدرت سیاسی - نظامی خلافت؛ منازعه با سلطان مسعود سلجوقی؛ شکست و اسارت توسط سلطان مسعود سلجوقی؛ کشته شدن به دست فداییان اسماعیلی.
۳۰		راشد (۵۲۹-۵۳۰ق)	فرزند مسترشد؛ ادامه سیاست پدر برای استقلال از سلجوقیان؛ اختلاف و درگیری سیاسی و نظامی با سلطان مسعود سلجوقی؛ فرار از بغداد به موصل از ترس سلجوقیان؛ برکناری از خلافت توسط سلطان مسعود سلجوقی؛ کشته شدن به دست فداییان اسماعیلی در اصفهان.
۳۱		مقتفی (۵۳۰-۵۵۵ق)	فرزند مستظهر؛ به خلافت نئسستن با حمایت و صوابدید سلطان مسعود سلجوقی؛ تلاش برای کسب استقلال سیاسی از سلجوقیان پس از مرگ سلطان مسعود.
۳۲		مستنجد (۵۵۵-۵۶۶ق)	پسر مقتفی.
۳۳		مستضیء (۵۶۶-۵۷۵ق)	فرزند مستنجد؛ فروپاشی خلافت فاطمیان در مصر توسط صلاح‌الدین ایوبی.
۳۴	اقدار قبل از فروپاشی	ناصر (۵۷۵-۶۲۲ق)	فرزند مستضیء؛ تشدید تلاش‌ها برای افزایش قدرت سیاسی - نظامی خلافت عباسی؛ اختلاف و درگیری سیاسی با خوارزمشاهیان؛ تحریک غوریان برای منازعه با خوارزمشاهیان؛ برقراری روابط حسنه با فرمانروای اسماعیلیان در ایران.
۳۵		ظاهر (۶۲۲ق)	پسر ناصر.
۳۶		مستنصر (۶۲۲-۶۴۰ق)	فرزند ظاهر؛ توجه ویژه به مباحث و مسائل علمی و فرهنگی؛ تأسیس مدرسه مستنصریه در بغداد.
۳۷		مستعصم (۶۴۰-۶۵۶ق)	فرزند مستنصر؛ تسخیر بغداد توسط هولاکو خان مغول، قتل خلیفه و سقوط خلافت عباسی (۶۵۶ق).

جدول خلفای فاطمی مصر (٢٩٧-٥٦٧ق/٩٠٩-١١٧١م)

ردیف	آغاز خلافت	نام خلیفه
١	٢٩٧ق/٩٠٩م	ابومحمد عبدالله (مهدی)
٢	٣٢٢ق/٩٣٤م	ابوالقاسم محمد (قائم)
٣	٣٣٤ق/٩٤٥م	ابوطاهر اسماعیل (منصور)
٤	٣٤١ق/٩٥٢م	ابوتمیم معد (معز)
٥	٣٦٥ق/٩٧٥م	ابومنصور نزار (عزیز)
٦	٣٨٦ق/٩٩٦م	ابوعلی منصور (حاکم)
٧	٤١١ق/١٠٢٠م	ابوالحسن علی (ظاهر)
٨	٤٢٧ق/١٠٣٥م	ابوتمیم (مستنصر)
٩	٤٨٧ق/١٠٩٤م	ابوالقاسم احمد (مستعلی)
١٠	٤٩٥ق/١١٠١م	ابوعلی منصور (آمر)
١١	٥٢٤ق/١١٣٠م	ابوالمیمون عبدالمجید (حافظ)
١٢	٥٤٤ق/١١٤٩م	ابوالمنصور اسماعیل (ظافر)
١٣	٥٤٩ق/١١٥٤م	ابوالقاسم عیسی (فائز)
١٤	٥٥٥ق/١١٦٠م	ابومحمد عبدالله (عاضد)

مرور فعالیت‌ها

فعالیت ۱

■ **منطق و هدف:** منظور از طراحی این فعالیت، مهیا کردن دانش‌آموزان برای شروع یادگیری درس جدید، از طریق توجه دادن آنان به دلایل و عواملی بود که موجب بروز جنبش‌ها و قیام‌های سیاسی – مذهبی از جمله قیام عباسیان علیه امویان شد.

■ **شیوه اجرا:** از دانش‌آموزان بخواهید با مرور آنچه در درس ۶ درباره علل قیام‌های ضداموی یاد گرفته‌اند و با تمرکز بر شعارهایی که رهبران عباسی و مبلغان آنان علیه حکومت بنی‌امیه مطرح می‌کردند و وعده‌هایی که به مردم می‌دادند، به پرسش این فعالیت پاسخی مناسب دهند.

فعالیت ۲

■ **منطق و هدف:** این فعالیت ناظر بر تغییر و تحولی است که سقوط امویان و روی کار آمدن عباسیان، در گرایش سیاسی – اجتماعی خلافت به وجود آمد و به این منظور طرح شده که موقعیتی فراهم آورد تا فراگیران به چنین تغییر و تحول تأثیرگذاری که موضوعی مهم در تاریخ جهان اسلام است، توجه و تأمل کنند.

■ **روش اجرا:** با طرح پرسش‌های مناسب، توجه دانش‌آموزان را به مطالب درس ۶ در خصوص گرایش سیاسی – اجتماعی امویان و اتکای حکومت آنان بر عنصر عرب و طرد و تحقیر عناصر غیرعرب مخصوصاً ایرانیان معطوف کنید. همچنین این پرسش‌ها را مطرح کنید: در عصر اموی، چه مناطق و سرزمین‌هایی از قلمرو خلافت، کانون اعتراض و مخالفت و صحنه قیام‌های پیاپی بود؟ فعالیت‌های تبلیغی عباسیان بر ضد امویان بیشتر در کدام مناطق جریان داشت؟ و مبلغان و داعیان جنبش عباسی بیشتر متعلق به کدام قوم و گروه

بودند؟ قاعداً پاسخ این پرسش‌ها این خواهد بود که در عصر اموی، عراق، خراسان و سایر سرزمین‌های ایرانی کانون اعتراض‌ها و جنبش‌های ضد اموی بود و ایرانیان نقشی بسزا در شکل‌گیری و هدایت چنین اعتراض‌ها و جنبش‌هایی داشتند؛ بنابراین، پیروزی سیاه‌جامگانی که به رهبری ابو مسلم از خراسان به حرکت درآمدند و خاندان عباسی را بر مسند قدرت نشانند، سرآغازی بر پایان سیاست عرب‌گرایی صرف امویان و مشارکت مؤثر عناصر غیر عرب به ویژه ایرانیان در اداره امور خلافت به شمار می‌رود. به همین دلیل عباسیان، عراق را که سرزمینی ایرانی محسوب می‌شد، کانون حکومت تازه تأسیس خود قرار دادند و پایتخت خود را با نامی ایرانی (بغداد به معنای خدا داد) و بر اساس سنت معماری ایران باستان در حوالی تیسفون، پایتخت ساسانیان، برپا کردند. در واقع دانش‌آموزان با انجام این فعالیت به این دریافت و درک خواهند رسید که بنای شهر بغداد به دستور منصور عباسی، معنا و دلالتی فراتر از ساخت یک شهر جدید دارد و نشانه‌ای از تغییر و تحولی بنیادی در گرایش سیاسی و اجتماعی دستگاه خلافت و اقبال و اتکای آن به عناصر غیر عرب در کنار عنصر عرب به شمار می‌رود.

فعالیت ۳

- **منطق و هدف:** مشاهده نقشه‌های تاریخی و مقایسه نقشه دوره‌ها و سلسله‌های حکومتی مختلف، کمکی فراوان به شناخت مفاهیم و موضوع‌های تاریخی و تعمیق یادگیری آنها می‌کند.
- **شیوه اجرا:** از دانش‌آموزان بخواهید نقشه‌های قلمرو خلافت‌های اموی و عباسی را در مقابل هم قرار دهند و تغییراتی را که در قلمرو و مرزهای سیاسی دو نقشه صورت گرفته، فهرست کنند.

فعالیت فکر کنیم و پاسخ دهیم صفحه ۷۰

این فعالیت ناظر بر مفهوم کلیدی مهمی است و دلالت بر شکل‌گیری شکل جدیدی از تقسیم قدرت در جهان اسلام دارد که درک آن برای فهم تحولات سیاسی-اجتماعی خلافت عباسی و نیز شناخت تحولات تاریخ ایران در فاصله سده‌های سوم تا هفتم هجری قمری ضروری و لازم به نظر می‌رسد. به منظور فراهم کردن زمینه تفکر و تأمل دانش‌آموزان، به اختصار توضیح دهید که از سده سوم هجری به بعد، در گوشه و کنار قلمرو خلافت عباسیان، سلسله‌های حکومتی مختلفی نخست با عنوان امارت و سپس سلطنت شکل گرفت. تعدادی از این سلسله‌ها با تأیید و فرمان خلیفه عباسی و برخی بدون تأیید و فرمان آن،

قدرت را به دست گرفتند. روابط این سلسله‌ها با خلافت عباسی آمیزه‌ای از احترام، فرمانبری، همکاری، اتحاد و دوستی و بی‌اعتمادی، سوءظن، دشمنی و حتی ستیز بود. با این حال به واسطهٔ موقعیت و جایگاه خاصی که خلافت عباسی در مقام رهبر دینی در انظار مسلمانان خاصه اهل تسنن داشت، تقریباً تمامی امیران و سلاطینی که قدرت را به دست گرفتند، به نوعی خود را نیازمند آن می‌دانستند که حکومتشان از سوی خلیفه تأیید شود. در واقع دستگاه خلافت، منبع معتبری برای مشروعیت بخشیدن به سلسله‌های حکومتی بود که با فرمان یا بدون فرمان خلیفه بر بخشی از قلمرو جهان اسلام مسلط شده بودند.

فعالیت بحث و گفت‌وگو صفحه ۷۱

این فعالیت نیز ناظر بر موضوع و مفهومی مهم و کلیدی در خصوص «زمینه‌ها و علل شکوفایی علمی و فکری مسلمانان در سده‌های چهارم و پنجم هجری» است و به لحاظ آموزشی و شناختی اهمیت فراوانی دارد. در متن کتاب درسی، پنج زمینه و علت برای چنین شکوفایی‌ای بیان شده است. چنانچه از دانش‌آموزان بخواهیم که یک یا چند مورد از این زمینه‌ها و علل را بیان کنند، آنان را در سطح دانش محدود کرده‌ایم، اما اگر فراگیران را همانند این فعالیت، ترغیب و تشویق کنیم که به طور مستدل بگویند کدام یک از زمینه‌ها و علل مذکور نقش و اهمیت مهم‌تری دارند، از حیطة دانش فراتر رفته و سطوح شناختی بالاتر را هدف گرفته‌ایم.

فعالیت ۴

■ **منطق و هدف:** این فعالیت ناظر بر موضوع رقابت و دشمنی میان دو خلافت رقیب عباسیان و فاطمیان است و بدین منظور طراحی شده که دانش‌آموزان با بررسی نقشهٔ تاریخی قلمرو فاطمیان، ابعاد و دلایل رقابت و خصومت دو خلافت مذکور را تحلیل کنند.

■ **روش اجرا:** توجه فراگیران را به نقشه قلمرو خلافت فاطمیان معطوف کنید و از آنان بپرسید که مناطق شام و حجاز، چرا و از چه جهاتی برای دو قدرت رقیب اهمیت داشت؟ در گام بعدی متناسب با پاسخ دانش‌آموزان، می‌توانید پرسش‌های جزئی و روشن‌تری طرح کنید. مثلاً اهمیت این دو منطقه از منظر جغرافیایی، ارتباطی و استراتژیکی برای طرفین چه بود؟ انتظار می‌رود دانش‌آموزان با همفکری یکدیگر در پاسخ به سؤال مذکور به این پاسخ برسند که این مناطق حلقه اتصال زمینی و دریایی سه قاره بزرگ آسیا، اروپا و آفریقا بوده و تسلط بر آن قاعداً برای هر قدرتی در گذشته بسیار مهم و حیاتی بوده است و حتی در عصر کنونی نیز با وجود تغییر و تحولات تکنولوژی شگفت‌آور، همچنان اهمیت استراتژیک خود را حفظ کرده است. پرسش بعدی در خصوص اهمیت اقتصادی و تجاری این مناطق است، که پاسخ آن کاملاً روشن است. هر حکومتی که بر این سرزمین‌ها سلطه پیدا می‌کرد، راه‌های ارتباطی و تجاری‌ای که سه قاره را به هم متصل می‌کرد، در اختیار می‌گرفت و از منافع اقتصادی آن بهره‌سرمی‌برد. پرسش مهم دیگر درباره اهمیت مذهبی شام و حجاز است. وجود مراکز و اماکن دینی و مذهبی مهم مانند مکه، مدینه و بیت‌المقدس در این دو منطقه که هم برای مسلمانان و هم برای غیرمسلمانان حائز ارزش و اعتبار فراوانی بود و تسلط بر آنها به لحاظ مذهبی، سیاسی و اقتصادی، منافع و امتیاز فوق‌العاده‌ای داشت، بر میزان رقابت و دشمنی فاطمیان و عباسیان افزود.

فعالیت ۵

منطق و هدف: این فعالیت بدین منظور طراحی شده تا دانش‌آموزان با استفاده از شواهد و مدارکی که از سفرنامه ناصر خسرو به عنوان یک منبع معتبر تاریخی اخذ شده است، به عظمت و آبادانی یکی از شهرهای بزرگ اسلامی یعنی قاهره، پایتخت فاطمیان، پی ببرند. تمرکز متن شواهد و مدارک این فعالیت بر بزرگی شهر قاهره و عظمت معماری و بناهای آن است.